

**N.KOMILOVNING “TAFAKKUR KARVONLARI” KITOBIDA
SHARQ VA G’ARB ILMIY-ADABIY ALOQALARINING ILK
DAVRLARI HAQIDA**

(Gomer va Beruniy misolida)

Zaripov Abduvahob Suyundikovich

Mutaxassislik: Adabiyotshunoslik (o’zbek adabiyoti)

Annotatsiya

Maqolada qadimgi Sharqdagi ilm-fan beshiklari va ularning G’arb ilmiy-adabiy qarashlari bilan aloqalariga e’tibor qaratilgan. Xususan, Beruniy va Gomer misolida, Beruniyning qadim yunon shoiri Gomerdan keltirgan misollariga atroflicha munosabat bildirilgan. Maqolada G’arb va Sharq ilmiy-adabiy aloqalarining ilk davrlari haqida, ularning bir-biriga ta’siri masalalari yoritilgan va hamda Beruniy ijodiy merosi ilmiy talqin etilgan. Imloviy va uslubiy xatolarga yo’l qo’yilmagan. Ishni maqola sifatida nashrga taqdim etish mumkin.

X – XI asrlar qomusiy bilimlar sohasidagina emas, badiiy ijodda ham yuksalish davri bo’lgan. Bu davr shoirlari fan asoslaridan puxta xabardor bo’lganlaridek, olimlari ham poetik didi baland, aksariyati she’riyatda ham haqiqiy allomalar edilar. Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Umar Hayyom faoliyati fikrimizning yorqin dalilidir.

Abu Rayhon Beruniy o’z she’rlarini arab tilida bitgan. Uning merosidan ayrim namunalar Yoqut Hamaviyning “Mu’jamul udabo” (“Adiblar jam’i”) kitobida saqlanib qolgan. Yoqut hammasi bo’lib o’ttiz etti baytdan iborat bir qasida hamda ikki – uch she’riy parchani keltirar ekan, ular baland saviyada bo’lmasa ham, Beruniy qalamiga mansubligi bilan tahsinga loyiqdir, deb ta’kidlaydi. She’rlar, asosan, avtobiografik xarakterga ega.

Mabodo meni bilmoqchi ekansiz, Sharq men haqimda hindlardan, G’arbda esa mening qanchalik qiyinchiliklar tortganligimni bilganlardan so’ra. Mazkur parchadan ko’rinadiki, Beruniy qasidani umrining so’nggi yillarida, o’zining mashhur “Hindiston” kitobidan keyin ijod etgan. Bu davrda olimning shuhrati o’zi qasidada qayd etganidek. Sharqu G’arbgga tarqalgan edi. Fanni egallash yo’lida mashaqat chekib, riyozat tortish, “unga sajda qilish, hayotni bag’ishlash lozim”, deya ta’kidlagan olim, ilmda shu qadar nom qozonganligi, olamshumul shuhratiga qaramay, o’zini ortiqcha ko’klarga ko’tarib maqtashlariga yo’l qo’ymagan.

Adabiy asarlardan ilmiy dalil sifatida foydalanish Beruniyning zamonida va undan keyinlarigacha ham an’ana xarakterida yashab kelgan. Bu holni Al – Kindiy, hamza Isfahoniy kabi olimlar asarlarida ham ko’ramiz, hatto, zamondoshimiz akademik I. Krachkovskiy ham qadimgi arab geografiyasini tushuntirar ekan, folklarga murojaat etganligi bejiz emas. Bizning ulug’ allomamiz ham shu yo’sin o’zidan oldin o’tgan hamda zamondosh tabiyotshunos, adabiyotshunoslarning badiiy ijoddagi qarashlarini tanqidiy nazardan o’tkazadi. U keltirgan misollar orasida alohida misra, baytdan tortib, butun boshli she’rlargacha bor. Ular mavzu va mazmun jihatdan xilma – xil. Ko’p hollarda birgina so’z isboti uchun qator shoirlardan misollar keltiriladi, o’zaro qiyoslanadi.

Olim asarlarida tilga olingan shoirlar soni bir yuz ellikdan ortiqdir. Ko'pchiligi arab shoirlari bo'lsa ham, ular orasida Yunon, Rim, O'rta Osiyo va Eron adiblari ham anchagina.

Al – Beruniy shoir va adiblarni diniy e'tiqodlari, milliy yoxud irqiy belgilariga ko'ra ajratmaydi. Bashariyatni aqlu idroki, insoniylik darajasiga qarab baholagan ulug' olim, iste'dod sohiblarini – ular qaysi xalqdan, qachon etishib chiqqanliklaridan qat'i nazar – hurmat bilan tilga oladi.

Aytish kerakki, Beruniy asarlarida keltirilgan she'rlar arab tilida bo'lsa – da, bu she'r mualliflarining hammasi ham arab shoirlari emas. Ular orasida Eron, O'rta Osiyo, Xuroson va hatto, Vizantiya, Ispaniyadan yetishib chiqqan, ammo, arab tilida ijod etgan shoirlar anchagina.

Yunon fani va madaniyatini o'zlashtirishga yoshligidanoq bel bog'lagan Beruniy, dastlab, Yunon tilini puxta o'rganadi. Natijada, qadimgi yunon shoir va olimlari asarlarini aslidan o'qib, bahra topadi.

Yunon fanining arab, umuman, musulmon dunyosi madaniyati taraqqiyotiga ta'sirini Beruniy o'z asarlarida qayta va qayta qayd etadi. Beruniy yunon olimlari asarlarining arabcha tarjimalaridan ham foydalangan, albatta. Tarjimaga murojaat etganida olim buni maxsus ta'kidlaydi. Ayrim hollarda qilgan tarjima darajasidan bahs yuritib, asliga chog'ishtiradi va nuqsonlarini ko'rsatib o'tadi.

Yunon olimlari kitoblariga u dastlabki e'tiborli manba, deb qaraydi. “Osorul boqiya”da yunoniston tarixi, madaniyati, ilmi to'g'risida alohida to'xtalib o'tganidek, boshqa kitoblarida ham keng murojaat etadi. Xuddi arab she'riyatidan foydalanganidek, yunon shoirlari asarlaridan ham ilmiy fakt sifatida foydalanadi. Bu jihatdan Beruniy ulug' Gomer asarlariga alohida hurmat va e'tiqod bilan qaragan.

Akademik I.Krachkovskiy “Gomer va Al – Beruniy” maqolasida, “Hindiston” kitobida keltirilgan bir necha xarakterlari misollarni “Odisseya” va “Iliada” dostonlariga qiyoslash vositasida, Beruniy Gomerning o'lmas asarlarini aslidan o'qigan, degan xulosaga keladi.

Chindan ham, ulug' vatandoshimiz “Hindiston” kitobida Omirdan deb keltirgan misollarning ikkitasi “Iliada” va bittasi “Odisseya”dandir. Kitobda hindlar tasavvuridagi ilohiy mavjudotlar makoni etti qavat osmon tasviri bayon etilgach, daliliga o'tiladi: «... va shoir Omir deydi: “Sen osmonni xudolarning adabiy musaffo makoniga aylantirding. Uni shamollar silkitolmaydi, yomg'ir yuvolmaydi, qorlar mahv etolmaydi; ammo, unda, agar uni berkitadigan bulutlar bo'lmasa, ajoyib soflik bor”» (“Hindiston”). I. Krachkovskiy, bu iqtibos “Odisseya”ning VII qo'shig'idagi Olimp tog'i tasviriga to'g'ri keladi, deb ko'rsatadi (mazmuni):

Dedilarki, Olimpda xudolar istiqomat qiladigan abadiy mustahkam. Makon bor: u shamollardan silkinmaydi, Yomg'ir uni yuvmaydi. Va unda qor ham bor, faqat osmon Bulutsiz yoyilgan, yorug'lik oqarib tarqalgan.

Beruniy keltirgan ikkinchi iqtibos Gomer poemasi tasvirlariga yana ham yaqinroqdir. Hindlar inmon sezgilarini besh unsur – osmon, shamol, olov, suv va er bilan bog'lab izohlar ekanlar (osmonni eshitish va eshittirish xususiyatiga ega deb tushunganlar). Beruniy ularning bu ta'limotlari fanga to'g'ri kelmasada,

mazkur qarash yunonlarga ham mavjudligini aytib, fikrining isboti uchun Gomerdan quyidagi misolni keltiradi: “yunonlarning shoiri Omir deydi: “Etti kuyning egalari soʻzlaydilar va bir – birlariga chiroyli ovoz bilan javob beradilar”. U bunda etti sayyorani nazarda tutgan” (“Hindiston”, oʻsha sahifa). I. Krachkovskiy fikricha, Beruniy bunda zikr etgan etti sayyorani etti muza deb tushunmoq kerak. Shunda jumla, “iliada”dagi quyidagi misraning aynan tarjimasi boʻlib chiqadi.

Muzalar bir – birlariga chiroyli ovoz bilan kuylab javob berar edilar. (“Iliada”, I, 604)

Al – Beruniyning Gomerdan keltirgan uchinchi iqtibosi quyidagicha. U hindlar va yunonlarning ilohiyot haqidagi ayrim tasavvurlarini muqoyasa etarkan, yunonlar ham baʼzan falak gumbazlarini xudolarning nomi bilan belgilab tilga oladilar, deydi va yozadi: «... chunki shoir Krates falak gumbazini Zevs deb ataydi va Omir ham aynan shunday degan: “Chopilgan qor parchalari Zevsdan tushgani kabi”» (“Hindiston”). Beruniy keltirgan mazkur jumla “Iliada”da quyidagicha (mazmuni):

Qor, Zevsdan, xuddi kesilgan parchalarday Zich uchib kelmoqda. (“Iliada”, XIX, 357)

Akademik I. Krachkovskiy maʼlumotlariga qoʻshimcha ravishda, shuni aytish lozimki, Beruniy Gomer asarlariga boshqa kitoblarida ham murojaat etgan. Olim “AS - Sin” (“Geodeziya”) kitobida qadimgi Misr shaharlaridan biri Meyisning dastlabki nomi Fiva ekanligi koʻrsatib, uni quyidagicha dalillaydi: “Shoir Omir, yangi davr kishisi, Misr madaniyati kurtaklari haqida gapirib, Misrni (yaʼni Meyisni – N.K.) oʻz sheʼrlarida Fiva deb ataydi”. Yana Beruniy dastlabki asarlaridan “Osorul boqiya”da shoirning tugʻilgan yili, yashagan davrini koʻrsatib, uni atoqli arab shoiri Imrul Qays bilan tenglashtiradi: “Afrotokovus podshohligining qirq ikkinchi yil bir yuz oltmish ettinchi kunida, arablarning Imrul Qaysi singari ilgʻor yunon shoiri Omirus tugʻilgan”.¹

Maʼlum boʻladiki, Beruniygacha ham yunon olimlari sheʼriyatdan ilmiy xulosalarni bayon etishda foydalanganlar. Bu usul, Beruniy qayd etganidek, yunonlardagina emas, hindlar, arablar, sugʻdlar va xorazmliklarda ham keng qoʻllanilgan. Sheʼriy shakl bilimni oson oʻzlashtirish, xotirada uzq saqlanishiga imkon tugʻdirgan. Koʻchmanchi arablar, astronomiyani avloddan – avlodga etkazib kelganlar. Aytish kerakki, hatto, XX asr boshlarida bizda ham til va tilshunoslik, adabiyotshunoslik, astronomiyaga oid tushunchalarni bayon etuvchi sheʼriy kitoblar yaratilib, ular bolalarni oʻqitishga moʻljallangan edi.

Alqissa, yuqoridagi misolni Beruniy yunonlarning ilmni bayon etishdagi sheʼr imkoniyatidan foydalanishlarini koʻrsatish uchungina keltirgan emas. Bundan maqsad yunon sheʼriyati tuzilishining hind sheʼriyatiga yaqinligini koʻrsatishdir. Demak, Beruniy Gomer asarlarinigina emas, balki butun yunon sheʼriyatini yaxshi bilgan, oʻziga xos xususiyatlarini chuqur tushungan, boshqa xalqlar sheʼriyati bilan oʻxshashliklarini ochgan.

¹ **Абу Райхон Беруний.** Танланган асарлар, I том, Т., УаФА “Фан” нашриёти, 1965, 124-6.

Abu Rayhon Beruniy adabiyotdan ilmiy manba sifatida foydalanganidek, uning (adabiyotning) borliqni aks ettirishdagi o'ziga xosligini ta'kidlashi bizni quydagicha xulosalar chiqarishga undaydi. Avvalo, olim fanni ham, adabiyotni ham borliqning inson tomonidan o'zlashtirilishi, tabiat va jamiyat xossalari, qonun – qoidalarining tafakkurda shakllangan ko'rinishlari deb tushunadi. Bunda olim shunday xulosaga keladiki, adabiyot, jumladan, she'riyatning fandan asosiy farqi uning (she'riyatning) inson ruhini, yana ham aniqrog'i, borliqning inson ongiga ta'sirini va shundan kelib chiqadigan holatlarni tasvirlashidadir. Olimlar ashyo va hodisalar xususiyatlarini bevosita bayon etsalar, tushuntirsalar, shoirlar uning kishi ruhiga ko'rgazgan ta'siriga qarab yozadilar, o'z qabilalarining tushunchalarini ifodalaydilar, deganda Al – Beruniy ayni shu ma'noni ko'zda tutgan bo'lsa, ajab emas.

Shunday xulosa qilish mumkinki, Yunoniston, Eron, O'rta Osiyo, hind va arab madaniyati yutuqlarini jamlab, ajoyib kashfiyotlari bilan uni beqiyos darajada boyitgan Abu Rayhon Beruniy adabiy merosi juda serqirra. Shunga ko'ra, biz ulug' vatandoshimiz ijodi hamda ilmiy faoliyatini shunchaki o'rganish nuqtai nazaridangina emas, balki o'zbek vatandoshimiz ijodi hamda ilmiy faoliyatini shunchaki o'rganish nuqtai nazaridangina emas, balki o'zbek adabiyoti va adabiyotshunosligi tarixi nuqtai nazaridan ham tadqiq etishimiz lozimdirki, alloma qarashlari qiyosiy adabiyotshunoslik, adabiy aloqa tarixini yoritishda g'oyat muhimdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: «Ўзбекистон», 2007.
2. Саидов У. Шарқ ва Ғарб: Маданиятлар туташган манзиллар. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2009. – 199 б.
3. Комилов Н. Тафаккур карвонлари. — Т.: «Шарқ», 2011. — 320 б.
4. Комилов Н. Тафаккур карвонлари. Тошкент, “Маънавият” нашриёти. 1999.
5. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар, I том, Т., УаФА “Фан” нашриёти, 1965, 124-б.

Ilmiy rahbar:

f.f.d., prof. M.M.M